

Загальнокомпозиційні та синтаксичні особливості
тексту казки в їх проекції на структуру розповідного
стилю

У структурі розповідного стилю (6,511) функціонально вирізняється казка як жанр фольклорно-етнографічного характеру. Як і будь-якій розповіді, казці притаманні такі характерні ознаки: сюжетність, цілісна завершеність, однолінійність оповіді, тяжіння до лапідарності. Композиція казки не розвивається логічно, як, скажімо, у звичайній побутовій розповіді, а побудована на випадковостях. Так, наприклад, герой фантастичної казки здебільшого спонтанно вирушає на боротьбу з темними силами, випадково зустрічає наречену і, як правило, визволяє її, врешті-решт здобуває перемогу над злими силами.

Особливість композиції казкової розповіді – трикратне повторення дії героя з наростаючою гіперболізацією цієї дії: Іван – мужичий син тричі вступає в двобій зі зміями (шестиголовим, дев'ятиголовим і дванадцятиголовим); тричі царівна-жаба виконувала завдання царя і шоразу складніше і т.д. Це надає казковій розповіді розмірності, ритмічності, що дозволяє казкареві зосередитись на інтонації, активізувати пам'ять свою і того, хто слухає; а градація дії поступово готує слухача до найбільшого випробування героя.

Важливу роль у ритмізації казки відіграють також пісні-сигнали:

“Телесику, Телесику!

Приплинь, приплинь до бережка!

Дам я тобі їсти й пити.” (3, 355)

“Помалу-малу, чумаченьку, грай!

Не врази мого серденька вкрай!

Мене сестри вбили, із світу згубили,
Ніж мені в серденько та й устромили!”(7, 299)

Отже, закономірності оформлення тексту казки насамперед проявляються на рівні її композиції, яка відрізняється від композицій інших жанрів розповіді (розповіді-переказу, побутової розповіді). Її своєрідність у наявності єдинопочатку, триразовому повторенні певних подій, в інтенсивній градації дії.

Загальновідомо, що жанр казки характеризується специфічними мовними засобами і стилістичними прийомами, що складають своєрідну лінгвістичну норму жанру.

Казкова розповідь здебільшого починається традиційно формулою: “Жив колись один цар”; “В далеких краях жила собі вдовиця”; “де-не-десь, у якимсь царстві, жив собі цар та цариця, а в них – три сини, як соколи”. Завершується казка фінальними формулами, які часто мають гумористичний характер і підкреслюють нереальність того, про що розповідається: “От і вся казка. Хто не вірить, той най перевірить”; “І я там сидів, горілку пив, по вусах текло, а в роті не було”; “Як був собі цар да цариця, а в їх у дворі криниця, а в криниці корець, моїй казці кінець”. Ці формули можуть бути позатекстуальними (наведені вище приклади) або ж пов’язаними з текстом казкової розповіді: “І всі живуть щасливо, як ще не повмирали”; “А ведміль-Іванко одружився тоді з старшою царівною, та й живуть собі”.

Важливе місце в композиції казки займають також медіальні зовнішні і внутрішні формули.

Зовнішні медіальні формули служать своєрідним засобом актуалізації уваги слухача або є перехідним елементом між епізодами: “Швидко казка мовиться, та не швидко діло робиться”; “А далі ось що було”.

Найбільш визначальними для казкового стилю є внутрішні медіальні формули, які “являють собою саме

той елемент традиції, яким пишається кожен виконавець, і Надає казці високої художньої цінності” (5, 98). Серед цих формул виділяють описові, що передають зовнішність героїв, їх дії, описують речі та предмети: “Така гарна, що ні словом сказати, ні пером описати”; “Хлопець посяг коневі у ліве вухо, витяг шкатулку і одягся у прекрасне плаття”; “Ріс хлопець не по днях, а по часах” і под. Хоча такі описи є формальними, вони є достатніми, щоб яскраво представити героїв. Розповідний стиль виключає зайву деталізацію, а в казці вона й зовсім не потрібна. Наприклад, формула типу: “такий гарний, що не сказати” дозволяє слухачеві відтворити свій ідеал краси, бо, врешті, поняття краси досить відносне.

До внутрішніх медіальних формул належать також типові вирази окремих персонажів та магичні формули: “Шукай мене в тридесятім царстві, у Баби Яги – костяної ноги!”, “А що, Кириле? Прийшов битися чи миритися? – Де вже миритися? Битися з тобою, з іродом проклятим!”, “Торбочко-волосяночко, дай їсти і пити” і подібні.

Таким чином, всі формальні казкові вирази зумовлені специфікою самої казки, адже саме жанр твору визначає його композицію.

Композиція казки – явище незвичайне. І ця незвичайність – в здатності відразу зафіксувати в неї нове життя. Ця композиційна особливість тексту казки ставить її вище від розповіді побутової і навіть від художньої.

Візьмемо найбільш ідентичний казковій розповіді твір художньої літератури – оповідання. Ми можемо переказати його зміст, але при цьому оповідання втратить художні і стилістичні засоби, воно перестане бути художнім твором і опуститься до рівня побутової розповіді-переказу.

Композиція літературного твору – незмінна, стала система. З неї не можна вилучити жодного елемента, не можна нічого переставити з місця на місце.

Казковій розповіді властива варіантність. При всій

замкнутості композиції казки сюжет її може доповнюватися новими епізодами, окремі епізоди можуть вилучатися; можливе контамінування декількох сюжетів, міграція з казки в казку позасюжетних елементів: казкових лексичних і фразеологічних формул. Це зумовлено характером функціонування казки, і ступінь насиченості її мови казковими художніми засобами залежить і від майстерності казкаря-оповідача. Писемна фіксація казкової розповіді – це лише застигла мить її життя і не є чимось незмінним. Справжньої своєї багатогранності казка набуває в усній формі.

Отже, в композиційному плані казкова розповідь помітно відрізняється від розповіді літературної, відрізняється вона і від звичайної, побутової розповіді.

Спостереження над мовними особливостями тексту казки дали нам підставу стверджувати, що при всій своїй наближеності до діалектного побутового мовлення, мова казки якісно відрізняється від останнього. Казка – це насамперед твір мистецтва. Побутуючи в усній формі, казкова розповідь зберігає певні діалектні елементи, синтаксичні конструкції загальнорозмовного характеру (еліптичні, неповні речення тощо, однак тяжіє до літературно нормованих текстів.

Про наддіалектний характер фольклору влучно висловились А.П.Євгенєва: “Співак творить на своєму діалекті, користуючись своїми нормами, але в його творі буде менше діалектизмів, ніж у його повсякденній мові, тому що билину, пісню і под. він створює, спираючись на традицію, яка допомагає йому при відборі типових і яскравих форм” (4, 17).

Те ж саме стосується і народної казкової розповіді. Поширюючись у своїх варіантах, казка з одного боку “переселяє” діалектизми з регіону в регіон, а з другого – відшліфовує мовні засоби, внаслідок чого нейтралізуються діалектні елементи. Збережені в тексті казки діалектизми

стають не просто відбитком місця народження казки чи її побутування, вони є стилістичним засобом, як це спостерігається у творах художньої літератури. Відтворюючи казкову розповідь, оповідач, безперечно, прагне якомога точніше передати не тільки зміст, стиль і художні засоби почутої ним казки, але й певні синтаксичні конструкції, які можуть бути не властивими для його діалектного мовлення. Крім того, у казці зберігаються архаїчні конструкції. Наприклад: “Я єсть козак Мамарига” (3, 64).

Наближеність мови казки до діалектного мовлення найбільше проявляється на рівні фонетики і морфології, на рівні синтаксису казкова розповідь більше тяжіє до літературної. Як оптимальну модель усного загальнонародного мовлення можна розглядати лише конструкції з прямою мовою в тексті казки. Загалом же слова автора-казкаря і мова персонажів у казковому тексті становлять єдине ціле – розповідь. Передача прямої мови, імітована діалогізація – характерне явище для розповідного стилю.

Текст казки складається з тих самих синтаксичних одиниць, що й звичайна розповідь. Адже саме синтаксичне оформлення речень є “однією з диференціальних ознак функціонального стилю” (1, 19).

Текстуальну канву казкової розповіді, як і розповіді взагалі, складають синтаксичні конструкції повідомної модальності. Серед них поширені формули відтворення факту в “об’єктивному аспекті” (6, 535).

“Глянув Іван: недалеко стоїть царівна” (3, 126).

У сполуках такого типу друга частина часто приєднується з пропущенням дієслова сприйняття, що є характерним для усної розповіді:

“...вийшов на край лісу — сидить сокіл на дереві” (3, 191).

На відміну від побутової розповіді у казці спостерігається чітке членування мовного потоку на

речення. Прості речення чергуються зі складними, причому останні значно переважають.

Тяжіння до лапідарності, усномовний характер існування зумовлюють наявність у казках різнотипних неповних речень. Найпоширеніші – контекстуальні неповні речення з опущеним присудком, коли цей присудок був ужитий у попередній частині речення або в попередньому реченні:

“От вона вийшла та гукає:

– Ой хто в лісі, хто за лісом, ідіть до мене вечерять!

Не чути нікого. Вона вдруге, втретє – не чути” (3, 197).

За такою ж схемою пропускається підмет (друге речення наступного прикладу), що є нормою і літературної мови:

“Бух Копитович зараз на себе шапку–невидимку. Пішов, ті леви його не бачать”. (3, 63).

У першому реченні наведеного прикладу спостерігається еліпсис присудка. Такі конструкції досить характерні для розповідного стилю. Ще приклад:

“Та тільки сказав це Іван– мужичий син, а той дід поганий своєю дерев’яною в стремено” (3, 19).

Такі конструкції з пропущеними присудками сприяють лаконічності й динамічності викладу, надають йому емоційності. Тут важлива не стільки сама дія, скільки її результат.

Коли ж потрібно акцентувати саме дію, використовуються неповні речення з пропущеним підметом, в яких часто наявні присудки повтори:

“Йдуть та йдуть, аж так: на узліссі собаки ганяють лисицю...” (3, 264).

“Покурив, покурив та так, не гасячи, у кишеню засунув...” (3, 339).

Як стилістичний прийом, що передає інтенсивність дії, посилює враження, слід розглядати в контексті казкової розповіді і безсполучникові складні речення:

“Потихеньку ще ближче, устав з коня, веде його в руках, прислухається ближче; дивиться, аж на дубі торба висить, дротянка” (3, 67).

Інтенсивна діалогізація – ще одна особливість розповідного стилю. Специфіка цього явища в тому, що слова автора і чужа мова належать одній особі – розповідачеві, у нашому випадку – казкареві. Мова казкових персонажів є засобом їх типізації, що має місце в творах художньої літератури. У казці – це швидше засіб типізації казкаря–оповідача.

Як залишки елементів давньої літературномовної практики зустрічаємо в структурі казки конструкції зі змішаною прямою і непрямою мовою (так звана вільна непряма мова):

– Котра попадеться, то зараз і каже, що “принесу перстень...” (7, 92).

Ще приклад:

– Як принесуть той лук, так ти подивись на нього і скажи змієві, що “я цим луком не хочу соромитися і що в мене кожний слуга із нього вистрелить...” (3, 33).

Неприйнятні для регламентованої літературної мови, такі побудови – допустиме явище для усного загальнонародного мовлення. Вони збереглися в казці завдяки усномовній формі її існування.

Таким чином, казкова розповідь має свої характерні композиційні особливості, що зумовлюють специфіку її мовної організації.

Література.

Баранник Д.Х. Синтаксична структура речення як диференціальна ознака функціональних стилів літературного мовлення // Матеріали республіканської наукової конференції з проблем синтаксису українського

сучасного усного літературного мовлення. –Вінниця, 1974.

Баранник Д.Х. Усний монолог. –Дн-ськ.:ДДУ, 1969.

Героїко-фантастичні казки.–К.: Дніпро, 1984.

Евгеньєва А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XIX вв.–М, 1963.

Рошияну Н. Традиционные формулы сказки.–М, 1974.

Сучасна українська літературна мова (За заг. Редакцією акад. І.К.Білодіда). Книга.–К.: Н. Думка, 1973.

Українські народні казки.–К.: Веселка, 1992.